

TRAUMA VAGY SZÓRAKOZÁS?

A NATO JUGOSZLÁVIAI BOMBÁZÁSÁNAK KOLLEKTÍV EMLÉKEZETE

DOI 10.35402/kek.2026.3.4

Absztrakt

E tanulmány az 1999-es szerbiai NATO-bombázások traumájával, annak hiányával és a kollektív emlékezet kialakulásával foglalkozik a *Symposion* folyóirat szerzői és szerkesztői körében. A tanulmány a megjelentetett e-mailjeik vizsgálatával és néhányukkal készített interjúk segítségével azt igyekszik feltárni, hogy közös narratíváik hogyan alkotnak egy emlékezetközösséget. A tanulmány felteszi a kérdést, hogy melyek azok a közös kulturális keretek, amelyek teret adnak a kollektív emlékezésnek e közösségen belül. A tanulmány azzal érvel, hogy a szerbiai emlékezetpolitika az áldozattá vált nemzet diskurzusaira épül, és ezért nem ismeri el az egyének konkrét etnikai, osztálybeli vagy nemi pozícióját, amelyeket a bombázás idején hordoztak, illetve a bombázás megemlékezéséről szóló nemzeti diskurzus nem fogalmazza meg az egyéni tapasztalatokat és emlékezési gyakorlatokat. Ez a tanulmány ezért néhányat ezek közül bemutatni és elemezni kíván.

Kulcsszavak: Szerbia, NATO-bombázás, *Symposion*, vajdasági magyarok, emlékezet

Abstract

Trauma or entertainment? The collective memory of NATO's bombing of Yugoslavia

This article examines the trauma of the 1999 NATO bombings in Serbia, its absence, and the formation of collective memory among the authors and editors of the journal *Symposion*. Through the analysis of their published e-mails and interviews with some of them, the study seeks to explore how their shared narratives form a community of memory. The article asks what are the common cultural frameworks that provide space for collective memory within this community. It argues that Serbian memory politics is built on discourses of the victimized nation and therefore fails to acknowledge the specific ethnic, class, or gender positions of individuals who lived through in the bombings, and that the national discourse on commemorating the bombings fails to articulate individual experiences and practices of remembrance. This study therefore aims to present and analyze some of these.

Keywords: Serbia, NATO-bombing, *Symposion*, Vojvodina Hungarians, memory

A bombázás háttere

Mint sok más szerb állampolgár, különösen a magyar nemzetiségűek, én is főként Magyarországon töltöttem az 1999-es NATO-bombázások idejét. A katonaköteles férfiak nem hagyhatták el az országot, de én nőként átélhettem az államhatárt, így többször is meglátogattam nagybecskereki (Zrenjanin) otthonomat. Nagybecskerek nem érte bombatámadás, így sem én, sem a legtöbb

barátom nem tapasztalta azt meg közvetlenül. A legtöbben közülük Vajdaságban éltek kisebb városokban és falvakban, amelyeket szintén nem érték légitámadások. Mégis úgy éreztem, hogy az otthonmaradottak tapasztalatai, bár életük nem volt közvetlen veszélyben, mélyen eltértek az enyémetől, már csak azért is, mert mindannyian állandóan potenciális célpontok voltak. Hazalátogatásaim alkalmával és a bombázás után is meséltetni próbáltam őket, de nem igazán tudtam meg tőlük, milyen érzés volt éjszakáról éjszakára „az égből érkező ostromra” várni. A traumákról és a félelemről szóló történetek helyett az óvóhelyeken és illegális kocsmákban rendezett bulikról, alkohol- és drogfogyasztásról, valamint olyan társasági összejövetelekről hallottam, amelyeket már-már sajnáltam, hogy kihagytam. Legalábbis első ránézésre úgy tűnt, ilyen tartalmúak a bombázás után szinte közvetlenül megjelentet *Symposion* szerzőinek, szerkesztőinek és barátainak az e-mailjei is, amiket a folyóiratban közöltek.

Kíváncsi voltam, milyen nyomot hagyott a bombázás azokban, akik szemtanúi voltak, és hogyan különböztette meg őket azoktól, akik, mint én, nem éltek át hasonló élményt. A bombázás traumatikus esemény volt számukra, vagy inkább egy buli, ahogyan gyakran hallottam? Azok, akik átélték, áldozatok voltak, még akkor is, ha életük nem volt közvetlenül veszélyben? Mi, akik nem voltunk az országban, de sok ottlevő barátunk és családtagunk volt, meg tudjuk-e érteni őket? Elemeztem a *Symposion*-ban közzétett 104 névtelen e-mailt, amelyeket a szerzők, szerkesztők és barátai Vajdaságból írtak és küldtek egymásnak, például Újvidékről, Szabadkáról, a tartomány kisebb városaiból és falvaiból, valamint Magyarországról, főként Szegedről és Budapestről. 2008-ban a Közép-Európai Egyetemen megvédett mesterdolgozatomhoz ezeket az e-maileket értelmeztem, emellett félig strukturált interjúkat készítettem 15 személlyel, aki az e-mailezésben részt vett (12-vel személyesen, hármukkal e-mailben). Az interjúk alapjául az e-mailek diskurzuselemzéséből levont következtetések szolgáltak, és általános céljuk az volt, hogy szélesebb kontextust biztosítsanak a kutatásomhoz és, hogy a beszélgetések által jobban megfogalmazzam következtéseimet az emlékezeti közösség kialakulásáról, kollektív emlékezetéről és a trauma helyéről ezekben. Néhány évvel később visszatértem a témához, és két eredeti beszélgetőpartneremmel folytattam a beszélgetést, ezúttal videóra is rögzítve, valamint a *Südosteuropa* (jelenlegi címen *Comparative Southeast European Studies*) folyóiratba angol nyelven tanulmányt írtam a témáról. Jelen tanulmány ennek az átdolgozott fordítása, ezúttal abban a reményben, hogy a magyarországi olvasókat is érdekelheti a téma, valamint, hogy a témához való újabb visszatérés bennem is új meglátásokat ébreszt.

A NATO légitámadásai Szerbiában 1999. március 24. és június 9. között, 78 napon át folytak. A nemzetközi közösség beavatkozására a szerb állam által szervezett, a koszovói tartományban élő albánok elleni erőszakos cselekmények miatt került sor. A légitámadások célpontjai elsősorban katonai és kormányzati épületek voltak, de

közcélú infrastruktúra, például utak, erőművek, hidak, televízió- és rádióállomások, valamint politikai pártok központjai is. Azonban nem katonai célpontok is rongálódtak és megsemmisültek, és a bombázások több száz áldozatot követeltek, közöttük civilek életét is. Az áldozatok számáról a mai napig nincs megfelelő adat, sem módszertan a megszámlálásukra¹, és úgy tűnik, ez nem is tartozik a szerb állam prioritásai közé. A bombázások fő célja Slobodan Milošević rezsimjének megdöntése volt, de eredményeik ellentmondások voltak. Bár a nemzetközi beavatkozás miatt a szerb hadsereg kivonult Koszovóból, Milošević maga nem volt hajlandó átadni a hatalmat, amíg végül a bombázást követő évben elvesztette a választásokat. Emiatt, valamint azért, mert a szerb hadsereg nem szenvedett jelentős veszteségeket a légitámadások során, és mert Jugoszlávia nem adta át Koszovót, a szerb állami tisztviselők és a média győzelmet hirdettek a NATO-erők felett. Ez természetesen éles ellentétben állt a nyugati országokkal, ahol a légitámadásokat sikeresnek tüntették fel. Az „agresszió” végét jelző beszédében Milošević elnök kijelentette, hogy az ország a békét, a szabadságot és a haza méltóságát teljes megvédését ünnepli.

A bombázás emléke Szerbiában soha nem lett igazán kanonizálva. Bár évente tartanak megemlékezéseket, ezek nem tömeges események. A fent említett ambiguitás miatt az emlékezteti narratíva a győzelmi és az áldozati, az ünneplő és a gyászoló között oszcillál. Belgrádban emlékművet emeltek az 1990-es évek áldozatainak tiszteletére, de magának a bombázásnak nincs egy hivatalos emlékhelye. Nem hivatalos emlékhelynek számít a főváros központjában ma is roncsként álló főparancsnokság épülete, a *Generalštab*². A gyenge nyilvános emlékeztet ellenére, vagy éppen miatta, a magánszférában gyakran előkerül a téma, könyvek, újságcikkek és blogok jelentek meg a bombázásokról, és úgy tűnik, hogy erős igény van arra, hogy az emberek tanúskodjanak az akkori személyes élményeiről.

A magyarok Szerbia legnagyobb számú kisebbsége, és legnagyobb részük Vajdaság tartományban él, annak főleg az északi és Tisza-menti részén. A kisebbségi csoport tagjainak száma folyamatosan fogy, a 60-as évekhez képest a közösség megfeszült. Az alacsony születésszám mellett a 90-es évek háborúi is jelentősen hozzájárultak a magyarok kivándorlásához Magyarországra, de nyugat-európai országokba és a tengerentúlra is. 1991 és 2002 között a magyarok száma 340.000-ról 290.000-re csökkent, ami a tartomány lakosainak 16,85, illetve 14,28 százalékát tette ki.³ A tanulmány témájának kontextusában fontos esemény, hogy Magyarország mindössze tizenkét nappal azelőtt csatlakozott a NATO-hoz, hogy a bombázórepülőök az ország légitérét használták, hogy Szerbiába jussanak. A magyar közvélemény ekkor két táborra szakadt: az egyik tábor támogatta a bombázásokat, mint a nemzetközi közösség utolsó eszközét a koszovói

erőszakra való reagálásra, a másik tábor pedig ellenezte azokat a vajdasági magyar kisebbség védelme érdekében, akiket sokan „olyan helyzetben lévő túsoknak” tekintettek, „amelyhez semmi közük nem volt” (B.P., interjú). Magyarországon valóban sokan feltették a Szerbiában élő magyarok biztonságát, valamint a legtöbb Vajdaságban élő magyar úgy érezte, hogy az anyaország elárulta őket. Például a *Symposion*ban megjelentett e-mailek Magyarországon tartózkodó írói közül csak ketten mondták, hogy a NATO oldalán álltak, és a bombázást az egyetlen lehetséges megoldásnak tartották; a többiek, ha nem is szó szerint, de a „magyarországi ismerőseiktől magyarázatot kértek a bombázásra” (M.A., interjú).

Ilyen helyzetben találták magukat 1999 tavaszán a szerbiai magyarok, köztük a *Symposion* folyóirat szerzői és szerkesztői. A *Symposion* egy szerbiai magyar nyelvű irodalmi és társadalomtudományi folyóirat volt. Olvasói és szerkesztőbizottsága többnyire fiatal magyar értelmiségiekből állt, és liberális szemléletmódja miatt 1961-es alapítása óta vitatott folyóiratnak számított (Szerbhórváth 2005). Amellett, hogy egy nemzeti kisebbség nyelvén jelent meg, a bombázások idején a folyóiratot pénzügyileg támogatta a Nyílt Társadalomért Alap, ami miatt a szerkesztőség a szerb nemzeti érdekek árulójaként voltak megjelölve.⁴ A bombázások utáni nyáron a *Symposion* az 1999-es 24-25. számot a NATO-beavatkozás témájának szentelte. A légitámadásokkal foglalkozó esszék és irodalmi szövegek mellett közzétették a szerkesztőbizottság tagjainak és barátainak abban a 78 napban váltott e-mailezését. A folyóirat célja az volt, hogy „dokumentálja ezt a történelmi időszakot” (V.G., interjú) és saját bonyolult helyzetüket benne.

Narratív minták

Trauma vagy buli?

A „trauma” szó soha nem szerepel a folyóiratban azon szerzőinek e-mailjeiben, akik a légitámadások idején Szerbiában tartózkodtak, a későbbi interjúk során viszont gyakran felmerült a kifejezés. Azok, akik a légicsapásokat nem tapasztalták meg közvetlenül, hajlamosabbak voltak használni ezt a szót a szerbiaiak helyzetére, mint azok, akik az országban voltak. E-mailjeikben azok, akik Magyarországról követték az eseményeket, olyan szavakat használtak, mint „félelem”, „stressz”, „szenvetés”, „védtelenség”, „traumatizáló”, „bebörtönzés”, „állandó halálfélelem”, „borzalom”, „terror”, „brutális”, „reménytelenség”. Általában véve ezek a kifejezések sokkal erősebbek, mint azok, amelyeket a bombázást ténylegesen átélt személyek használtak, akik közül csak egy e-mailben jelent meg a „tompá, rezignált (vagy milyen?) félelem(?)” (26) a bombázás első napjainak általános hangulatának leírására. Az interjúk során szinte mindenki, aki 1999-ben Szerbiában tartózkodott, azt mondta, hogy jobban félt a katonai szolgálatra való behívástól, mint magától a bombázástól. A másik aggodalomra okot adó tényező az volt, hogy a válságban a kisebbségeket emberi pajzsként fogják felhasználni (P.C., interjú). A Magyarországról írók különösen tartottak attól, hogy a szerbek a NATO beavatkozása miatt bosszút állnak a helyi magyarokon.

Az egyik e-mailben ez áll: „We don’t like the bombs but the bombs like us” [Nem szeretjük a bombákat, de a bombák szeretnek minket]⁴ (54). Míg a trauma és fé-

¹ Jelena Beoković, Žrtve bombardovanja nisu prebrojane, *Politika*, 2010. március 23., <http://www.politika.rs/sr/clanak/128656/Vesti-dana-Zrtve-bombardovanja-nisu-prebrojane>.

² Az épületet Jared Kushner, Donald Trump amerikai elnök veje vette meg, de a helyére tervezett szálloda építése tulajdonjogi botrányok miatt egyelőre bizonytalan.

³ A magyar népesség aránya Vajdaságban – Szerbiában az 1991. és 2002. évi népszámlálás alapján, <https://mtt.org.rs/wp-content/uploads/Vajdas%C3%A1gi-telep%C3%BCl%C3%A9sek-magyars%C3%A1ga-1991-2002.pdf>.

⁴ Utalás Marilyn Manson „We don’t like the drugs but the drugs like us” szövegű dalára.

lelem leírásai hiányoznak, az ilyen ironikus kijelentések nagyon gyakoriak az e-mailekben, és szinte minden szerbiai ember által írt levélben megtalálhatók. Ha egyáltalán említik a bombázást, akkor azt szinte mindig humoros módon teszik. Ahogy Antonijević a bombázás idején egy csevegőszobáról írt tanulmányában megjegyzi, a humor az egyik alapvető elem volt, amely enyhítette a feszültséget ezekben a nehéz pillanatokban, és a szorongás és a félelem kifejezésének egyik módja volt (2002). Emellett a normalitás illúziójának fenntartására és a helyzettől való elhatárolódásra is szolgált. A bombázások első napjaiban egy e-mail írója arról számol be, hogy figyelte az emberek reakcióit, és arra a következtetésre jutott, hogy „furcsa ez a nép” (50), mintha csak a szerző maga nem tartozna a leírt közösséghez: „próbáltam távolságot tartani,” hangzik el egy interjúban (V.G.). Néhányan azonban tisztában vannak azzal is, hogy „[p]ersze az embert (én?) megteveszti az irónia. Bár sejti, hogy az azonosíthatatlan (fedett) arc mögött egy kibaszott nagy szív dobog”⁵ (84), elismeri az irónia funkcióját, ami jelen esetben az érzelmek és a félelem elrejtésének módja volt. A borzalom irónia és irodalom formájában volt érzékelhető, nem pedig panaszok formájában – még csak nem is írtak a helyzetről (G.Z., interjú), magyarázza egy magyarországi író, aki akkoriban e-maileket váltott szerbiai ismerőseivel.

A szórakozás gyakori téma a Szerbiából érkező e-mailekben. A bombázások idejére utalva az emberek leggyakrabban a „buli” szót használják, valamint a „szexbombázás” vagy „fesztyíval” kifejezéseket. A bulizás, az alkohol- és marihuánafogyasztás és az illegális klubok látogatása az e-mailírók tevékenységének jelentős részét képezi. Több szerbiai beszélgetőpartnerem is említi, hogy a bombázás ideje nagyszerű idő volt, és, hogy ez volt az általános hangulat: „mindenki Szerbiából ezt mondja” (L.J., interjú), ami összecseng azzal, ami az egyik e-mailben áll, hogy „nem hagyom, hogy az amcsik elrontsák a szombat estémet” (40). Az egyetlen magyarországi beszélgetőpartnerem, aki a bombázások alatt járt Szerbiában, barátaival való találkozásokra és hosszú bulizásokra emlékszik, amit ő kompenzációs tevékenységnek és időtöltésnek tekint. Azt is említette, hogy a bombázások idején Szerbiában „kétségbeesett bulihangulat” uralkodott (B.L.). Egy másik magyarországi beszélgetőpartnerem, aki, talán mert nem járt Szerbiában a bombázások idején, pozitívabban látja a dolgokat: „A háború mindent megváltoztat; pozitív folyamatok is elindulnak, amelyek aktivizáló hatással bírnak.” (V.A.)

Mindennapi gyakorlatok

„Minden csuda három napig tart, lassan megszokjuk” (34) – írja valaki, és, hogy „itt normális az élet” (81). A „hozzászokunk mindenhez” kifejezés az egész levelezés vezérmotívumává válik. „[M]ég pincénk sincs –, az élettem próbálom zavartalanul folytatni” (43), áll az egyik e-mailben, és a szerzők leírják, hogyan töltik a napjaikat, ritkán utalva a körülöttük zajló háborúra. Sokak, akik átélték a bombázást, azt állítják, hogy az első néhány nap után kialakult egy rutin, ami nemcsak normalizációt, hanem szimbolikus kreativitást is jelentett, és segített értelmet adni a körülöttük zajló eseményeknek. Egy magyarországi beszélgetőpartnerem észrevette, hogy szerbiai

barátai nem a helyzetről írtak, hanem a mindennapi tevékenységeikről, amelyek „a normalitás illúzióját keltik” (P.Z., interjú e-mailben). Egy másik szerint a 78 napos bombázási kampány vége felé a szerbiaiak mindennapi tevékenységeiről szóló üzenetek „furcsa e-maileknek tűnnek onnan; nem tudták magukat kívülálló szemmel látni” (G.L., interjú).

A szórakozáson kívül a szerbiaiak idejük jelentős részét tévéhíradók nézésével és az interneten való információkereséssel töltötték. A bombázások idején az interneten eltöltött idő növekedése jellemző volt a szerb társadalomra általában (Antonijević 2002), mivel a világháló bizonyult az egyetlen olyan kommunikációs csatornának, amely teljes szabadságot biztosított a felhasználóknak (Naumović 1999) és kielégítette az információ, a cselekvés és az interperszonális kapcsolatok iránti igényeiket. A bombázások kezdetén sok e-mailben számoltak be arról, hogy folyamatosan követik az eseményeket a különböző televíziós csatornákon és hírportálokon; a légitámadások végére azonban sokan „hírmérgezésről” és apátiáról írtak. Az e-mailekben nem ritkán az áll, hogy már nem érdekli a szerzőket, mi történt, mit bombáztak, és már nem tettek feltételezéseket a lehetséges célpontokról, ami a bombázások elején jellemző volt.

A szerzők ambivalens nézőpontja a bombázással kapcsolatban azzal is magyarázható, hogy ezeknek a fiatal értelmiségieknek mind a politikai, mind az nemzeti hovatartozása, valamint a *Symposion* általános ideológiája arra predesztinálta őket, hogy támogassák a NATO légitámadásait, amelyek célja az volt, hogy megbuktassák az országukban uralkodó rezsimet. A vajdasági magyar közösség tagjainak többsége akkoriban nem támogatta a szerb kormányt a Milošević-rezsim nacionalista és gyakran idegengyűlölő diskurzusa miatt, amelynek a kisebbségi kollektív jogok is kárát látták. Ráadásul a *Symposion* fiatal értelmiségiek köre valójában „kisebbség a kisebbségen belül” volt, egy olyan csoport, amelynek ideológiája eltért az állam által kínáltól, de kritikus volt a saját nemzeti közösségük vezetőivel is (Spasić 2009). Azonban azt kívánni, hogy a saját országukat, és így a saját szeretteiket is bombázzák, aligha volt könnyű pozíció. A szerbiaiak számára tehát, függetlenül attól, hogy a bombázások idején az országban vagy külföldön tartózkodtak, nehéz volt állást foglalni abban, amit sokan skizofrén helyzetnek neveztek. Szinte minden beszélgetőpartnerem arról számolt be, hogy az első néhány napban lelkesen támogatta a bombázást, ami e-maileikben is egyértelműen látszik. Az első „járulékos károk” után azonban sokan közülük a NATO-erők ellen fordultak, még ha nem is támogatták a szerb állam politikáját, és nem hittek a Milošević-kormány propagandájának (az akkori Jugoszlávia tájékoztatási minisztere egyébként a mai szerbiai államelnök, Aleksandar Vučić volt). Az egyik beszélgetőpartnerem azt állította, hogy még azok is, akik a bombázás előtt nem voltak hazafiasak, egyre inkább azok lettek, és ő is közéjük sorolta magát. Az egyik interjúban ennek okaként azt jelölték meg, hogy a NATO propaganda sem volt hiteles, stratégiája ugyanolyan abszurd volt, mint a szerb rendőrség és katonaságé (V.G.).

Közösség és idő

A kocsmaiban való baráti találkozásokon kívül az utcán is megnőtt a társadalmi interakciók gyakorisága, ami olyan érzést keltett, mintha össze lennének zárva „egy meghibásodott felvonóban” (58). Sok beszélgetőpartner

⁵ Némelyik e-mail kizárólag kisbetűket használva, illetve ékezetek nélkül íródott és jelent meg. Ezeket én a helyesírási szabályok szerint idézem.

kifejezte azt a meggyőződését, hogy fokozottabbá vált a kommunikáció iránti igény, egyikük megismételte, hogy mindenki beszélgetni akart, mindenki látogatókat várt (B.L., interjú). Néhány e-mailben arról számolnak be, hogy idegenekkel beszélgettek az utcán, együtt énekeltek, híreket vitattak meg, információkat cseréltek arról, hogy van-e áram, víz, de olyan dolgokról is beszéltek, amelyek nem kapcsolódtak a helyzethez. Az egyik beszélgetőpartnerem azt állította, hogy szerb barátai azt mondták neki, hogy ha volt is valaha ellenségeskedés a magyarok és a szerbek között, az megszűnt, és a különböző nemzetiségű szomszédok meghívták egymást, beugrottak egymáshoz egy italt, tudva, hogy ez lehet az utolsó pálinkájuk (B.L.). Ez ellentétben állt számos beszélgetőpartnerem, különösen a Magyarországról íróknak a várakozásaival, akik azt jósolták, hogy a bombázások következtében a nemzeti konfliktusok fokozódni fognak Szerbiában.

A bombázások új időmérési módszereket vezettek be. A városok lakói a légítámadásriadó hangjelzései nyomán, illetve az áram- és vízellátás függvényében szervezték meg napi tevékenységeiket. Még a falvakban és kisebb városokban is, amelyek valószínűsíthetően nem voltak a bombázások célpontjai, az órák jelentőségüket veszítették. „Holnap Augusztus. De csak a mi naptárunk szerint. E. új naptárat talált ki: Gergely papnak sem lehetett könnyű” (45), írja a folyóirat egyik szerzője. A közös valóságérzékelés magában foglalja az idő egy sajátos felfogását, amelyet nemcsak objektív események, hanem az egyének észlelései, szándékai és cselekedetei is befolyásolnak (Aminzade 1992). Más szavakkal, az események nem csak attól függenek, hogy hány napig tartanak, hanem attól is, hogy az érintettek hogyan érzékelik azok időtartamát. Az egyes tevékenységek szokásos időpontja irrelevánsá vált: a világ felfordult, és már nem volt fontos, hogy valamit mikor mondtak vagy tettek (B.L., interjú). Az új napirend inkább a hosszú, tétlen napoknak, az illegális kocsmák nyitvatartásának, a baráti összejöveteleknek és a virtuális interakciók mintáját követte. Az egyik beszélgetőpartnerem például azt mondta, hogy nem igazán emlékszik a napokra; az éjszakák sokkal emlékezetesebbek voltak (P.C.).

Az időmérés új módszerével együtt egy új értékrend is kialakult, mivel az élet és halál kérdései jelentősen átértelmeződtek, értékrendjük szerkezete megváltozott (P.Z., interjú). Azért is tartják sokan ezt a korszakot különlegesnek, mert az idő koordinátái megváltoztak (V.G., interjú). Egy magyarországi beszélgetőtársunk így fogalmazta meg a bombázások idején Szerbiában tett látogatásáról szerzett benyomásait: tudták, hogy veszélyben vannak, és teljes életet akartak élni (B.L.).

Az új idő- és értékrend sokkal inkább a jelenre és a múltra összpontosított, mint a jövőre. A tervek készítése az e-mailekben jelentős kérdés. A szerzők szinte egyáltalán nem említenek hosszútávú terveket, de többen is elmélkednek, hogy milyen lesz az élet a bombázás után: „[n]em fogom tudni, hogyan viselkedjek? Nézzek csak és hallgassak? Mosolyogjak [...] Milyen ruhát vegyek fel? Milyen színekbe öltözködjem? Fehérbe? Kékbe? Feketebbe? Terepszínűbe?” (46). A közeljövőben való találkozás is fölmerül, vegyes érzelmekkel. Az egyik szerző arról ír, hogy barátja felhívta őt Magyarországról: „mintha csak innen hívott volna, a szomszéd utcából. Kb. úgy is beszélünk. Mi újság, mikor megyünk sörözni? Érdetelen, de valamikor fontos témák. Én túl fogom élni ezt a háborút” (59). Egy másik e-mail írója úgy gondolja, hogy

bármennyire szörnyűnek tűnt, a bombázás jó ürrügy volt arra, hogy ne legyenek terveik, motivációik vagy ambícióik a jövőre nézve: „Szörnyű belegendolni, hogy megint minden normális lesz” (94). Szinte mindenki, aki átélte a bombázást, azt állította, hogy képtelenek a jövőre gondolni. Ez egy olyan időszak volt, amikor volt idejük a jelenre koncentrálni és olyan tevékenységeket élvezni, amelyekre korábban nem volt lehetőségük, például kérekpározni, horgászni, vagy csak „lógni” és a vasúti viaduktról nézni a bombázások fényeit – „olyan volt, mint egy tűzijáték” (L.J., interjú).

Némaság belül és kívül

Míg a szerbiaiak által írt e-mailek szórakozásról és mindennapi ügyekről szóltak, a magyarországiakéi aggodalmakkal és szolidaritás kifejezésével voltak tele. Mind a szerbiai, mind a magyarországi e-mailek, majd később az interjúk is, arról számoltak be, hogy képtelenek beszélni, írni, kifejezni az érzéseiket és gondolatokat szavakba önteni. A beszédképtelenség okai a határ két oldalán eltérőek voltak. A magyarországi e-mailek tele voltak kérdésekkel arról, hogy barátai hogy vannak, mire van szükségük, és lehet-e valamit tenni értük: „reszketek az idegességtől, mert nem tudok semmit” (26). Ezek az e-mailírók elhatárolódtak azoktól a magyar állampolgároktól, akik támogatták a NATO bombázásait. Elítélték azokat a magyar közszereplőket is, akik kommentálták a szerbiai eseményeket, mert úgy vélték, hogy az egyetlen helyes út, hogy a magyarországi ember „beszélget szerb-vajdmagy értelmiségiekkel oszt (sic) leírja egyben amit azok mondanak, nem ferdi, nem kommentál, iszonyatos erejű Balkán háttértudást nem csillogtat” (111). Közös érzés volt a bűntudat, hogy országuk részt vesz barátaik országának bombázásában. Egy e-mailben például ez olvasható, a Magyarországon keresztülhaladó bombázórepülőkkal kapcsolatban: „Megyünk, bombázunk. Titeket” (39). Általában az az érzés kísérti a magyarországi e-maileket, hogy a szavak haszontalanok, de csak ennyit tudnak felajánlani a barátság és a szolidaritás jeleként. A Magyarországról írt e-mailek megfogalmazása továbbá óvatosabbnak tűnik, mert, ahogy az egyik e-mail írója megjegyezte: „Mit a faszt írjak még, bassza meg, hogy ne legyek patetikus se, meg gecí érzéketlen faszt se?” (29), illetve: „[é]n itt csak írok, hogy mi van velem, de most ennek is véget vetek” (20). A magyarországiak úgy érezték, hogy minden jó szándékuk ellenére sem tudnak segíteni, és nem is tudják igazán megérteni a határon túli barátaik érzéseit és gondolatait. „Sokszor úgy érzem, hogy ezek a mailek is csak hiábavaló erőlködések” (121) – írta egy magyarországi személy, mert „látod a kétségbeesést, de nem tudsz segíteni” (B.L., interjú). Néhány példát jelenítenek a kifejezések hiányára vagy a szerbiai emberekkel való kommunikáció nehézségeire az olyan mondatok, mint „te jobban tudod” (56), „nem tudom hogyan viselkednék az olyan helyzetben, azt hiszem, nagyon félnek” (21), „[n]aiv, hülye, buta kérdéseket teszek fel” (26), „gyomorremegés, amikor híradót nézek, de fogjam én be, mert a te házadra szarnak majd, ha” (19), „én nem szeretetek, nem kötődhetek [. . .], szeretni, félni, nektek van jogotok” (76).

Másrészt azok, akik akkoriban Szerbiában tartózkodtak, arról írtak, hogy képtelenek voltak kifejezni magukat, mert úgy érezték, hogy a történeteket szavakkal nem lehet leírni. Az a magyarországi beszélgetőtárs, aki 1999. májusában járt Szerbiában, nagy csalódásnak érezte,

hogy nem tudott jó beszámolót írni a szerbiai élményeiről, mert azokat nem lehetett szavakba önteni. A szerbiai szerzők gyakran ingadoztak a napi körlevelek írása és a több napig tartó teljes csend között, míg „néhányan ebben az időszakban elnémultak” (B.L., interjú). Mások arról számoltak be, hogy ők és barátaik is egyre kevesebbet beszéltek. Általában úgy tűnt, hogy önmagukról beszélni nehezebb volt, mint másokról. Sok e-mailben a szerzők látszólag objektív hangnemben írtak barátaikról, ahelyett, hogy beszámoltak volna a saját történeteikről. A hírek objektív leírásával együtt ez a mások életéről való beszámolás helyettesítette a személyes gondolatok és érzések feltárását.

Irodalmi sablonok és képzelet

Mivel az e-mailek szerzőinek többsége író, újságíró vagy más, bölcsész- és társadalomtudományi végzettséggel rendelkező személy volt, sajátos kapcsolatban álltak mind az olvasással, mind az írással. Az olvasást gyakran unaloműzből végezték, mert „semmit sem lehet csinálni” (77), de azért is, mert ez volt az egyetlen értelmes tevékenység. Olyan szerzők olvasását említik, mint például Gabriel García Márquez, Jorge Luis Borges, Rejtő Jenő (P. Howard) és mások, akiknek a művei kapcsolódtak az olvasók helyzetéhez. Rejtő Jenő humora kapcsolódik ahhoz az iróniához és szarkazmushoz, amelyet a *Symposion* csoport tagjai írásaikban használtak. A fragmentált írásmóddal Márquez és Borges mágikus realizmusa jó analógiát képez a *Symposion* egyes szerzőinek e-mailjeire. Hasonlóképpen, úgy tűnik, hogy az e-mailek egy képzeletbeli közösségből (Anderson 1991) származnak, amelyben a fikció és a valóság közötti határ elmosódott. Számos e-mail objektív tényekkel kezdődik, de fiktív helyzetekkel végződik, anélkül, hogy utalna a kettő közötti különbségre.

A bombázások hangulatát gyakran irodalmi kifejezésekkel írják le a szerzők. Aki átélte a légitámadásokat és akik a határ másik oldaláról elképzelték azokat, egyaránt „szürreálisnak”, „álomszerűnek”, „irrealisnak”, „utópikusnak” nevezték őket. Az egyik beszélgetőpartnerem azt mondta, hogy minden, amit akkoriban olvasott, „a bombázásokról szólt” (V.G.), míg mások konkrét irodalmi művekre hivatkoztak, hogy összehasonlítsák az emlékeiket: Camus *A pestis* című műve, amely illusztrálta az elszigeteltségüket, Boccaccio *Decameronja*, amely a zárt közösség és a mesemondás aspektusát közvetítette, Kosztolányi Dezső *A világ vége* című novellája leírja az ilyen álomszerű helyzet által kínált szabadság légkörét, vagy Fekete István *Tűskevárja*, mert „kalandról, természetéről, viccekről szól, háttérben a diktatúrával, de ez nem a legfontosabb” (L.J., interjú). Az egyik e-mailben ez áll: „Az előbb minden ok nélkül összetört a kedvenc lámpám. Itt állt az asztalomon, néztem ki az ablakon, a lámpa meg fogta magát, és egyszerűen összetört. Kinn csend van, csak a madarak csörömpölnek. Apámon tegnap éjjel kitört a paranoiája első foka. Maria-Theresiopoli és Nyárfás között járhatatlan a meder, mondta a telefonba. Vagyis, hogy lezárták az utat Szabadka és Topolya között?, kérdeztem. Uh, mondta, vigyázz, mit beszélsz” (20). Egy másik e-mail a következő mondatokat tartalmazza: „Tavaszi szél suttog a fülekbe, a társadalom gyilkol, vissza a természethez. Márquez most teljesen rabul ejtett, igen, ez a korosztályomra jellemző. Túl hidegek a szavaim, be is fejezem” (21).

Számos e-mailben utalások találhatók partizánfilmekre és a második világháború tapasztalataira, ami

szintén a valós élmények és a fikció közötti ingadozást mutatja. A közösség tagjai úgy érezték, hogy „talán egy költő számára nem fontos, milyen vékony a határ a valóság és a képzelet között” (75-76). Ahogy az egyik e-maileket író szerző jellemezte a helyzetet: „A valóság és a képzelet közötti határ elmosódott” (V.G., interjú).

A képzelet azok számára is kulcsszerepet játszott, akik külföldön éltek, és e-mailjeikben megpróbálták feltérképezni ismerőseik virtuális valóságát, szinte mítikus képet alkotva a régióról. Ahogy egy e-mailben olvasható: „Olyan ez, mint egy novella. Amit írsz. Vagy fairy tale. Csak azért hiteles, mert jártam ott, abban az elvarázsolt faluban” (18). A „kivülállóknak”, akik nem Szerbiában, hanem Magyarországon éltek, az élménye régebbi látogatásokon, barátaik üzenetein, helyi szerzők művein alapult, például Csáth Géza és Tolnai Ottó műveinek olvasásán, valamint Nagy József táncszínházán, amelynek előadásai olyanok voltak, mint a bombázások idején Szerbiában tapasztalt időszak: „az életéről, a halálról és a örületről” szölk (G.L., interjú).

Közösség és trauma: Ki mire emlékszik?

Egy emlékezeti közösség elképzelése

A fenti öt tematikus egységet narratív mintáknak neveztem el, amelyek a korabeli mindennapi gyakorlatokkal együtt egy emlékezeti közösség létrehozását szolgálják. A narratív mintákat úgy definiálom, mint egy közös téma köré többé-kevésbé koherensen szervezett írásbeli vagy szóbeli diszkurzív elemeket. Magának a narratívának a fogalma a jelentésalkotás gyakorlatán alapul. A narratíva kifejezés úgy értendő, mint a múltbeli tapasztalatok összefoglalásának módszere, amely során a beszélők vagy szerzők a mondatok verbális sorrendjét a feltételezett vagy tényleges események sorrendjéhez igazítják (Labov 1986). A diskurzuselemzésben a narratívákra úgy tekintünk, mint önálló szövegegységekre, amelyek belső részei szisztematikus kapcsolatban állnak egymással. Bár a narratívák önállóan tanulmányozható egységek a közvetlen szövegbeli vagy interakciós kontextustól kívül, amelyekben elmesélik őket, nem függetlenek az elbeszélő személyes jelentéseitől (Schiffrin 1994). A történet fogalma egyetemesen létezik az emberi elmében, mert a történetmesélés az egyik legfontosabb módja annak, ahogyan az egyének értelmet konstruálnak és fejeznek ki (Mishler 1986). A narratívák fő funkciója tehát az, hogy egységet és koherenciát biztosítsanak az emberi tapasztalatoknak.

Az emlékezet szorosan kapcsolódik a narratívákhoz illetve a nyelvhez: a nyelv által kifejezi azt, ahogyan a társadalom egésze ábrázolja a tapasztalatok tényeit (Lemert 1993). A nyelv révén fogalmazódik meg és marad fenn a „múlt valósága” (Irwin-Zarecka 1994). Hasonlóképpen, Halbwachs azt állítja, hogy a kollektív emlékezet nem rekonstruálódik, hanem a jelen, illetve a nyelv alapján épül fel: a verbális konvenciók alkotják a kollektív emlékezet legalapvetőbb és legstabilabb keretét (1992). Halbwachs elmélete által lehetőséget kapunk arra, hogy a társadalmi emlékezetet, ezt az absztrakt és megfoghatatlan fogalmat az elbeszélések, azaz az írott és a beszélt narratívák irányából közelítsük meg, mert nemcsak a tapasztalatok befolyásolják a róluk szóló elbeszéléseket, hanem a narratívák is ugyanúgy befolyásolják a tapasztalatokat (Skultans 1998, Cappelletto 2003, Kirmayer–Lamelson–Barad 2007). Valójában narratív struktúrát adunk emlékeinknek, kronológiai sorrendet és ok-okozati összefüggéseket

kényszerítünk az eseményekre, hogy egységes élményt nyújtsunk (Skultans 1998). A közös narratívák, például az e-mailek, erős csoportérzetet keltenek, és elektronikus formájukban egy sajátos stílust hoznak létre, amely egyszerre hasonlít és különbözik más írásos műfajoktól: ugyanolyan rögzített és stabil, mint más írott műfajok, de ugyanakkor fokozott és öntudatos spontaneitás jellemzi (Ong 1982).

Az e-mailek szerzői olyan dolgokról írtak és beszéltek, amelyeket rendszeresen csináltak, például barátokkal töltött idő, e-mailek váltása, ivás, olvasás, és így tovább. Az ilyen ismétlődő, néha akár rituális tevékenységeknek kettős szerepük volt: egyrészt normalizálták a bombázás élményét mind az akkori pillanatban, mind az emlékezés során, másrészt az e-mailek írói objektív, tárgyilagos vagy fiktív irodalmi hangnemből beszámolván távolságot tartottak ugyanattól az élménytől.

Az emlékezeti közösség alapvető definíciója egy olyan csoport, amelynek tagjai ugyanazt az eseményt éltek át, hasonló módon emlékeznek rá (Olick–Robbins 1998) és azonosulnak a közösség emlékeivel (Zerubavel 1996). A *Symposion*ban megjelent e-mailek esetében, egyrészt a Magyarországon élő „kivülállók” narratíváinak sajátosságai megkülönböztetik őket a szerbiai „bennfentesektől”, másrészt viszont a „kivülállók” szolidaritása a szerbiaiakkal, fogékonyságuk az diskurzusaikra, az eseményeknek a „bennfentesek” narratívái szerint való értelmezése és átvétele az emlékezeti közösség részévé teszi őket. A közös „kulturális nyelvtan” (Skultans 1998), amely gyakran álomszerű vagy fikciószerű írásmódban és a mindennapi tevékenységekben nyilvánul meg, hasonlóan a Szerbiában és azon kívül élők esetében (hírek nézése, aggodás, spekulációk a lehetséges célpontokról, online kommunikáció), közösségként határozza meg az e-mailek szerzőit, függetlenül attól, hogy egyes tagok nem osztottak a bombázás közvetlen élményében.

A *Symposion* körüli emlékezeti közösség közös narratívái közös tapasztalataik, nemzeti hovatartozásuk, társadalmi osztályuk és nemi identitásuk metszéspontjában elfoglalt társadalmi pozíciójuk eredményei is. Történeteik a pszichológiai megküzdési vagy alkalmazkodási folyamatokat tükrözik – rendet, koherenciát és értéket teremteni a káoszban, értelmetlenségben és a szenvedésben –, de egyben társadalmi pozicionálási aktusok is, amelyek a beszélőket és írókat egy adott szerepbe, státuszba vagy álláspontba helyezik (Kirmayer–Lamelson–Barad 2007). Az 1990-es évekbeli szerbiai emlékezéstről szóló munkák összességében nagyon gyakran Belgrád-centrikusak, és a nemzetet egységes kategóriaként kezelik, anélkül, hogy figyelembe vennék a nem szerb lakosságot (I. Subotić 2009, Obradović–Wochnik 2013). A nem szerb nemzetiségűek és azok, akiknek lakóhelyei nem voltak közvetlen célpontok, küzdöttek azért, hogy megtalálják a saját módjukat álláspontjuk kifejezésére mind a „fősodrású” emlékezeti stratégiákon belül, mind azok kívül – alternatív narratívák, szubaltern diskurzusok, kirekesztett közösségek hangjai, az elit (ebben az esetben a többségi nemzet elitje) múltértelmezésének megkérdőjelezése formájában (Dragović-Soso 2010). A *Symposion* folyóirat szerkesztői bizonyos mértékben elmentőbe kerültek a szerbiai társadalom fősodrásával, és a légítamadások idején az állami intézmények gyanakodva tekintettek rájuk. A rendőrség és más hatóságok által végzett ellenőrzésekről szóló beszámolók ezt megerősítik, még akkor is, ha a „hétköznapi emberek” közötti

etnikai kapcsolatok kevésbé problémásnak tűntek, mint azt egyesek várták.

Az e-mailek narrációinak sajátossága abból fakadt, hogy íróik egy kisebbségi társadalom magasán képzett rétegét alkották, akik a bombázások idején úgy érezték, hogy dokumentálniuk kell álláspontjukat, aktívan részt kell venniük a történelem alakításában, azaz közösségük szószólóivá váltak. Így bár az e-mailek többsége magánjellegű, mégis egy nagyobb közönségnek írták őket. Ez gyakran kiderül a levelek és az interjúk hangvételéből. Például: „A *Symposion* Polgárok Egyesülete és a *Symposion* folyóirat szerkesztősége erősen elítéli a NATO Jugoszlávia elleni agresszióját. Úgy ítéljük meg, hogy a NATO-beavatkozás időben elkerülhető lett volna, ha a pénzt nem a bombákra költik. Igen, feszítvél volt: ki lehetett próbálni az új csodafegyvereket. Erősen elítéljük a magyar parlament azon döntését is, amellyel légtérét átengedte a NATO csapatának, és ezzel kb. háromszázezer „polgár” társunkat hagyta magára” (35). Az a tény, hogy a bombázás alatt írt e-mailek, bár magánjellegűnek tűntek, valójában nyilvánosak vagy „félleg magánjellegűek” (Wodak et al. 2000) voltak, tükröződik abban, hogy viszonylag kevés a mélyen személyes beszámoló és a magánügyekre, például érzelmekre, szexualitásra vagy traumákra való utalás.

Az e-maileket író *Symposion*-tagok nemek szerinti megoszlásukat tekintve körülbelül tizede volt nő, míg az interjúra hajlandó tagok közül egy kivételével mindannyian férfiak voltak. A férfiak hajlamosabbak voltak a témáról beszélni, legalábbis annak nyilvános kontextusáról és olyan vonatkozásairól, mint a háború és a katonai ügyek, amelyek hagyományosan a férfiassággal társulnak. Az egyik e-mail ironikusan szexista kijelentést tesz a bombázás első estéjének élményéről: „[I]ráttam egy NATO GÉPET! P-t kísértem haza, amikor elrepült fölöttünk. P. azt mondta, hogy nem is biztos, hogy NATO gép, mivel huhogott, de én mondtam neki, hogy a nők tök hülyék a technikához, mert az nem huhogás, hanem turbulencia volt. Láttam a JAG-ben, és azóta tudom, hogy az az” (22). Bár az e-mailekben tárgyalt narratívák és gyakorlatok főként férfiak által meghatározottnak tekinthetők, a levelezés nemi dimenziója összetettebb annál, hogy a közösség emlékeit tipikusan férfiasnak tekintett élmények által formálódnak lássuk. A férfiak, akik nem tudták elhagyni az országot és féltek a besorozástól, de ettől eltekintve az e-mailek tartalma és annak kifejezőmódja nem különbözik jelentősen a férfiak és a nők között. Az egyetlen női beszélgetőpartnernek, valamint általában a nőknek a bombázással kapcsolatos beszámolóit, amelyeket hallottam és olvastam, megkérdőjelezi a férfi/nő, köz/magán, hivatalos/mindennapi klasszikus dichotómiákat.

A trauma helyett

A traumatikus eseménynek való kitettség megrendíti a mindennapi élet természetességébe vetett hitet. Az események megélik az individualitás és a magány érzése kerít hatalmába, így a közösség iránti vágy fokozódik (Stolorow 2011). Ha a traumát olyan eseményeknek tekintjük, amelyek megrendítik egy egyén vagy egy közösség jólétét (Alexander 2004), akkor nyilvánvaló, hogy a *Symposion* közösségének tagjai osztották a bombázás élményét, és hogy a trauma az a tényező, amely összeköti a csoportot és közös diskurzust teremt (Weine 1999). Ők maguk azonban nem definiálják tapasztalataikat traumának, ami éles kontrasztot jelent a háborús traumákról és az emlékezetről szóló szakirodalomban tárgyalt más

esetekkel (l. Caruth 1995, Weine 1999, Robben–Suarez Orozco 2000). A következő részben rámutatok néhány lehetséges okra, amiért az e-mailekben és interjúkban nem vagy csak korlátozott mértékben találhatók traumára tett említések, valamint megpróbálom a fogalmat saját kutatásom kontextusába helyezni, különös tekintettel a kollektív emlékezetről szóló szakirodalomra.

Az emberek tapasztalataikat számukra értelmes kulturális minták szerint értelmezik. A minták pedig akkor értelmesek, ha olyan új tapasztalatokat tudnak magukba foglalni, amelyek nem zavarják meg a múltbeli tapasztalatok belső rendjét (Gedi – Elam 1996). A trauma olyan esemény, amely váratlanságával vagy borzalmas voltával nem illeszkedik a korábbi ismeretek keretébe (Caruth 1995), amit ráadásul nehéz megfogalmazni (Obradović-Wochnik 2013). A trauma átélése védekező disszociációt okoz (Stolowow 2011), ezért az egyének kerülnek annak megfogalmazását. Figyelembe véve azonban a *Symposion* csoport kontextusát, amely főként sorozási korú férfiakból állt, nehéz azt állítani, hogy egyáltalán nem volt háborús, vagy legalábbis katonai tapasztalatuk. Mivel az 1990-es éveket Szerbiában töltötték, és néhányuk már korábban is besorozásra került, ez mindenképpen érzékenyebb tette őket olyan érzelmekre, mint a félelem, az aggodalom és a szorongás.

A traumával, az emlékezetekkel és az azok identitásképző szerepével kapcsolatos kutatások (Weine 1999) arra utalnak, hogy amikor az egyének traumás eseményekkel szembesülnek, különböző pszichológiai rendellenességekben szenvedhetnek, például poszttraumás stressz zavarban (PTSD), amelyet gyakran diagnosztizálnak a háborús traumának kitett embereknél (Kirmayer–Lamelson–Barad 2007). Bár nemcsak a vietnami háború után az Egyesült Államokban (Lamelson–Kirmayer–Barad 2007), de a jugoszláv háborúk utáni Bosznia–Hercegovinában (Thulesius–Hakansson 1999, Hasanovic 2012) és Horvátországban (Vukšić–Mihaljević et al. 2000, Lončar et al. 2014) is tömegesen diagnosztizáltak PTSD-t katonák és civilek körében, Szerbiában azonban ez az orvosi terminológia nem csak a bombázásokkal kapcsolatban, hanem általában a szerb veteránok esetében is hiányzik. Ráadásul az állam által terjesztett hivatalos diskurzus szerint Szerbia győztesként került ki a NATO bombázásából. A szerb közbeszédben tehát, ideológiai és nemzeti hovatartozástól függetlenül, nem volt helye a traumák megfogalmazásának. Azonban a trauma mindig több, mint biológiai állapot (Dwyer–Santikarma 2007), ezért téves feltételezni, hogy annak el nem ismerése egyenlő a nem létezésével. Ahogy Obradović-Wochnik (2013) rámutat a belgrádi „hétköznapi polgárok” 1990-es évekbeli emlékeinek feldolgozásáról szóló munkájában, az, hogy valamit nem fejeznek ki, nem jelenti azt, hogy nem foglalkoznak vele. A traumatizációval kapcsolatos diskurzusok hiánya valószínűleg a „szűkös kulturális emlékezési keretekre” (Appadurai 1981) vezethető vissza – azaz arra, hogy nincsenek megfelelő kognitív sémák a trauma verbális kifejezésére.

Emellett a *Symposion* körüli csoport tagjaira jellemző volt, hogy gyakorlatilag egyikük sem volt közvetlenül kitéve a légitámadásoknak. A súlyosan bombázott Újvidéken töltött néhány napot leszámítva, a legtöbbjük a légitámadások idején viszonylag biztonságos helyeken tartózkodott Vajdaság városaiban és falvaiban, vagy Magyarországon. Így a bombázást olyan háborús helyzetekkel összehasonlítani, mint a bosznia-hercegovinai,

a horvátországi vagy a koszovói események, ahogyan néhányan az interjúkban elmondták, túlzásnak tűnik, ráadásul, mint mondták, csak aggasztotta volna azokat, akik külföldön voltak és féltették szerbiai családtagjaikat és barátait. Mivel azonban a traumás emlékek nem az általános és objektív, hanem a személyes relevanciája ad értelmet (Irwin-Zarecka 1994), a bombázás emlékének narratíváit vizsgálva továbbra is figyelembe kell venni a trauma kérdését.

A NATO bombázásokkal kapcsolatos szorongásról Spasić (2009) azt a provokatív megállapítást teszi meg, miszerint a háborúról és az emlékezetről szóló vitákban túlságosan hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy trauma történt. Akár kifejezettnek, „ténylegesnek” tekintjük a traumát, akár nem, implicit módon feltételezzük, hogy a *Symposion* levelezés esetében trauma történt. Hinton (2007) szerint a traumatizáció nem passzív állapot, hanem társadalmi, erkölcsi és politikai megértés közvetíti. Mi van akkor, ha a bombázás idején az élményről való diskurzus már beépült a szórakozás narratíváiba és a mindennapi tevékenységekbe, és soha nem került felszínre, soha nem vált „valódivá”? A probléma tehát lehet, hogy terminológiai probléma: a trauma metaforájának helyettesítése egy pontosabb nyelvezettel, amely megragadja az egyes helyzetek sajátosságait, és rámutat arra, ami kiváltja azt, megfelelőbb magyarázatokhoz vezethetnek annak jelentéséről (Spasić 2009).

A bombázás normalitását tehát olyan általános narratív stratégiák hozták létre, amelyek elkerülik a trauma elismerését, és a csendet iróniával, humorral, mindennapi tevékenységekről, irodalmi élményekről, társadalmi eseményekről, politikai álláspontokról szóló narratívákkal töltik ki. Ezért nem maga a trauma hozza létre a mnemonikus közösséget, hanem annak narratívákká való átalakulása. A narratív minták és mindennapi tevékenységek tehát koherenciát és rendet adnak egy olyan élménynek (Schiffrin 1994) amelyek nem illeszkedik a meglévő kulturális sémákba (Hutton 1993).

Amikor a társadalmi csoportok nem tudnak megbirkózni a veszteséggel, nem mindig érzik magukat áldozatnak, hanem néha veszteségüket erőteljes kulturális narratívákká alakítják, amelyek a társadalmi identitás szerves részévé válnak (Robben – Suarez-Orozco 2000). A kollektív szintű traumát és emlékezést hangsúlyozva Alexander a kulturális traumát úgy definiálja, amikor egy kollektíva tagjai azt érzik, hogy olyan eseményt éltek át, amely maradandó nyomot hagyott csoporttudatukban (2004). A *Symposion* esetében fontos megjegyezni, hogy a nyelvi és történelmi specifikusság, valamint a kulturális narratívák létrehozásának sajátos módjai miatt ennek a csoportnak a kollektív emlékezetéből hiányzik az, ami a szerb hivatalos emlékezetben a NATO-bombázásokkal kapcsolatban a legkiemelkedőbb, vagyis az áldozattá válás és Koszovó diskurzusai. A csoport tagjai, főleg a Magyarországon tartózkodók, féltek attól, hogy a szerbiai magyarok a két ellentétes fél, Szerbia és a NATO közé szorulnak, „egy konfliktusban, amihez semmi közötök nincs, de mégis van” (25). Ez jól tükrözi a közösség tagjainak helyzetét, de azt is, hogy a vajdasági magyarok általában hogyan látták magukat a jugoszláv háborúban: ragaszkodtak ahhoz, hogy semmi közülük sincs egy háborúhoz, amelyet nem az ő nevükben vívtak. Viszont sok szempontból részesei voltak a háborúban részt vevő rendszernek: bizonyos jogokkal rendelkeztek, részt vettek bizonyos struktúrákban, és etnikai-nemzeti érdekeiket

érvényesítették az adott társadalmi-politikai keretek között. A traumához hasonlóan az áldozattá válás is különböző formákat ölthet, vagy egyáltalán nem is jelenik meg. Még ha a csoport tagjai áldozatnak érezték is magukat, ez a többségi nemzet által hangoztatott módtól eltérő narratíván alapulhat. A *Symposion*, és általában a szerbiai magyar kisebbség esetében a csoport sajátosságai felülírják az ország szenvedéseiről és veszteségeiről szóló fő narratívát. Mindazonáltal a némaság érzése, a kifejezett trauma hiánya, a szórakozást kiemelő narratívák, a megerősödött közösségérzet és az élmény általános szürreális jellege a kollektív emlékezet és a bombázások kulturális traumájának elemei. Ezek általában a 90-es évek emlékeztetőbe ágyazódnak (Obradović-Wochnik 2013) és a szerbiai társadalom egészére jellemzőek.

A kollektív emlékezet létrejötte

A kollektív emlékezet tanulmányozásának egyik fő dilemmája az egyéni emlékezetből kollektív emlékezzé válás. Halbwachs a kollektív emlékezet kialakítását a társadalom szemszögéből vizsgálja: az szocializáció révén alakul ki, és a hagyományok átadásához és a társadalom reprodukciójához szükséges tartalommal formálódik (1992). Ennek a klasszikus kollektív emlékezet-elméletnek a fő kritikája azzal kapcsolatos, ahogyan megfogalmazza azt a folyamatot, amelynek során az egyéni emlékek kollektívá válnak. A kollektív emlékezetet Halbwachs (1992) a személyes emlékek összességeként értelmezi, amely azonban minőségileg eltérő, de a különbség tartalma nem definiált. Egy másik kritika ezzel az emlékezetkonceptióval kapcsolatban az, hogy passzív szerepet tulajdonít az egyéneknek, és nem veszi figyelembe cselekvőképességüket, valamint a kreatív kapcsolatukat a múlttal. Ez pedig olyan tényező, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni, amikor a *Symposion* körüli csoport emlékeztetőről beszélünk.

Bár az emlékezés többdimenziós és többértelmű, nem tekinthető „korlátlan és plasztikus szimbolikus erőforrásnak”, mert kulturális keretek korlátozottak (Appadurai 1981). A kollektív emlékezetet a közös kulturális keretek és azok gyakorlati és diskurzusbeli megnyilvánulásai alkotják. A társadalmi emlékezet kutatásának egyik legfontosabb kérdése, hogy a múltbeli események narratívái hogyan alakulnak és standardizálódnak, azaz hogyan alakul ki a kapcsolat az egyéni emlékezés és a kulturális emlékezet között. Skultans (1998) az egyéni emlékezeti narratívák kulturális nyelvtanáról ír abban az értelemben, hogy bár a múltbeli élményeket az egyének élik át és mesélik el, ezeknek az egyéneknek a történetei egymáshoz hasonlóvá válnak, mert mindegyikük egy közös kulturális sémára épül. A *Symposion* esetében a közös diskurzus az egyes egyéni élmények ismétlődéséhez és összecsiszolódásához vezetett. Ez különösen szembevetendő a jelentős számú, irodalmi stílusban írt e-mailben, amelyek összeolvassa egyetlen narratívá töredékeinek tűnnek. Az e-mailek és a 2009-ben és 2013-ban készített interjúk témáinak és stílusának hasonlósága is arra utal, hogy a bombázásról szóló narratívák viszonylag rögzültek és stabilak lettek, kevés teret hagyva alternatív emlékezési módoknak. A narratívák tartalma egymáshoz közeledik, és az elemek folyamatosan átrendeződnek, hogy illeszkedjenek a nemcsak személyes, hanem kollektív jelentéssel is bíró szálakhoz, és hogy megfeleljenek a kontextusnak, amelyben elmesélik őket (Lamelson-Kirmayer-Barad 2007). Végül

az eredmény az, hogy az egyéni emlékek feloldódnak egy közös kulturális sémában.

Stolorow (2011) a traumával kapcsolatos narratívák ismétlődését a trauma végtelenségének jeleként értelmezi, amelynek során az élmény újra és újra visszatér, valahányszor valami kiváltja annak újraélését, például egy interjú, amelynek során a beszélgetőpartnerek nemcsak elmesélik az eseményt, hanem újra át is élik azt. Az újraértelmezés folyamata azt is mutatja, hogy egy csoport kollektív emlékezetének kialakítása kétirányú folyamat: A csoportos emlékek nem kizárólag az egyének vagy a közösség egészének hozzájárulásából származnak, hanem a kettő közötti interakciók eredményeként jönnek létre (Cappelletto 2003). Halbwachs kollektív emlékezetéről alkotott koncepcióját Assmann és Czaplicka (1995) fejlesztették tovább, akik különbséget tesznek a múlt időtlen, emlékeket őrző, rögzített változatát jellemző kulturális emlékezet és a mindennapi élethez való közelségen és az informális kommunikáción alapuló kommunikatív emlékezet között. Bár csábító lenne a *Symposionban* található e-maileket pusztán kommunikatív emlékezetnek tekinteni, a nyilvános és magánjellegű emlékezés ilyen szétválasztása figyelmen kívül hagyja a két dimenziót összekötő elemet. Olick és Robbins ezt a kulturális emlékezetkutatások még mindig megoldatlan kérdését „két emlékezetkultúráként” (1998) tárgyalja, és azt állítja, hogy a kollektivistább megközelítések az emlékezetre a társadalmi és kulturális emlékezési minták gyűjteményeként tekintenek, de figyelmen kívül hagyják, hogy ezek a minták hogyan alakulnak ki pszichológiai szinten, míg az individualista megközelítések kibogozzák a mintázás pszichológiai folyamatait, de anélkül, hogy foglalkoznának azzal, hogyan válnak azok kollektívá.

Mivel a *Symposion* tagjai politikailag az ellenzékhez, nemzetiségileg pedig egy kisebbséghez tartoznak, narratívák szinte automatikusan alternatívnak minősülnek. A szerb nemzet áldozati szerepéről szóló hivatalos diskurzus (Marković 2000, Šuber 2006, Nedeljković 2007, Obradović-Wochnik 2013, Fridman 2016) legalábbis explicit formájában nem jelenik meg a folyóirat szerzőinek és szerkesztőinek narratíváiban. Ahogyan sok beszélgetőpartnerünk állította, ők „mind a NATO-t, mind Miloševićet gyűlölték” (R.A., interjú), így a bombázások mindennapi tapasztalatai szempontjából nem volt különbség, hogy valaki a rezsím mellett állt vagy ellene volt, vagy, hogy szerb volt-e vagy sem. Valójában Milošević támogatói is hasonló, a szórakozást hangsúlyozó retorikát alkalmaztak az anti-NATO tüntetéseken és koncerteken (Atanasovski 2016). A bombázásokra vonatkozó emlékezetben Szerbiában nem feltétlenül van éles különbség a hivatalos áldozattá válás és szenvedés emléke, valamint a szórakozás és a mindennapi tevékenységek magánemlékezete között. Az emlékezés soha nem politikailag ártatlan, és a „népi” és „hétköznapi emberek” emlékeit gyakran romantizálják (Spasić 2009), miközben a hivatalos, nyilvános, nemzeti narratívák befolyásolják az egyének emlékezését.

A *Symposion* csoportnak a bombázásra való emlékezete is a szerbiai kollektív emlékezet fragmentált jellegét mutatja be Szerbiában. Nincs olyan hegemon emlékezet a bombázásokról, amely túllépne a nemzeti hovatartozáson, osztályon, nemi identitáson – a személyes identitások és a helyi traumák meghatározóbbak, mint bármely átfogó, országos kollektív emlékezet. Szerbiában nincsenek „emlékezeti háborúk” (Kuljić 2016) a NATO bombázás emlékezete kapcsán, nincsenek nyilvános viták, amelyekben

emlékezeti közösségek vitatják, hogy mire és hogyan emlékezzenek, ahol az alternatív emlékek küzdenek a hivatalos emlékekkel. Ehelyett gyakori a nem teljesen artikulált emlékdarabok komplex dinamikája. Az emlékek közéleti dimenziója az általam bemutatott esetben gyenge, és erősen alakítják az emlékezők személyes tapasztalatai. Bár elszórtak, ezek a tapasztalati emlékfragmentumok mind az egyéni, mind a kollektív identitás fontos elemei, hiszen nem csak a nyilvános megemlékezések és a hivatalos diskurzusok befolyásolják a magánemlékeket, hanem a személyes emlékek és azok artikulációi is hatással vannak a hivatalos emlékezés módjára.

Hivatkozások

- Alexander, Jeffrey C. 2004 Toward a theory of cultural trauma. In Alexander, Jeffrey C. – Eyerman, Ron – Giesen, Bernhard – Smelser, Neil J. – Sympson, Piotr, eds. *Cultural trauma and collective identity*. University of California Press, Berkeley, CA. 1–30.
- Aminzade, Ronald 1992 Historical sociology and time. *Sociological Methods and Research* 20. 4: 456–480.
- Anderson, Benedict 1991 *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso, London.
- Antonić, Smiljana 2002 Sleepless in Belgrade: A virtual community during war. *First Monday* 7. 1. <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/920/842>.
- Appadurai, Arjun 1981 The past as a scarce resource, *Man* 16. 2: 201–219.
- Assmann, Jan – Czaplicka, John 1995 Collective memory and cultural identity. *New German Critique* 65. Spring – Summer: 125–133.
- Atanasovski, Srdan 2016 'The song has kept us': Soundscape of Belgrade during the NATO bombing. *Südosteuropa* 64. 4: 482–499.
- Cappelletto, Francesca 2003 Long-term memory of extreme events: From autobiography to history. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 9. 2: 241–260.
- Caruth, Cathy 1995 Recapturing the past: Introduction. In: Caruth, Cathy ed. *Trauma: Explorations in memory*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD. 151–157.
- Lemert, Charles, ed. 1993 *Social theory: The multicultural, global, and classical readings*. Westview Press, Oxford.
- Dwyer, Leslie – Santikarma, Degung 2007 Posttraumatic politics: Violence, memory, and biomedical discourse in Bali. In Kirmayer, Laurence J. – Lamelson, Robert – Barad, Mark, eds. *Understanding trauma: Integrating biological, clinical, and cultural perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge. 403–432.
- Fridman, Orli 2016 Memories of the 1999 NATO bombing in Belgrade, Serbia. *Südosteuropa* 64. 4: 438–459.
- Gedi, Noa – Elam, Yigal 1996 Collective memory: What is it? *History and Memory* 6. 1: 30–50.
- Hasanovic, Mevudin 2012 Posttraumatic stress disorder of Bosnian internally displaced and refugee adolescents from three different regions after the war 1992–1995 in Bosnia-Herzegovina. *Pediatrics Today* 8. 1: 22–31.
- Hinton, Alexander 2007 Terror and trauma in the Cambodian genocide. In Kirmayer, Laurence J. – Lamelson, Robert – Barad, Mark, ed. *Understanding trauma: Integrating biological, clinical, and cultural perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge. 433–450.
- Hutton, Patrick H. 1993 *Placing memory in contemporary historiography: History as an art of memory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Irwin-Zarecka, Iwona 1994 *Frames of remembrance: The dynamics of collective memory*. Routledge, London.
- Kirmayer, Laurence J. – Lamelson, Robert – Barad, Mark, ed. 2007 *Understanding trauma: Integrating biological, clinical, and cultural perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kuljić, Todor 2016 Kritička kultura sećanja. <https://pescanik.net/kriticka-kultura-secanja/>
- Labov, William 1986 The study of language in its social context. In J. B. Pride – Holmes, Janet, eds. *Sociolinguistics: Selected readings*. Penguin Books, Harmondsworth. 180–202.
- Lamelson, Robert – Kirmayer, Laurence J. – Barad, Mark 2007 Integrating biological, clinical, and cultural perspectives. In Kirmayer, Laurence J. – Lamelson, Robert – Barad, Mark, ed. *Understanding trauma: Integrating biological, clinical, and cultural perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge. 451–474.
- Lončar, Mladen – Dijanić, Ivana – Bunjevac, Tomislav – Hrabac, Pero 2014 Predicting symptom clusters of posttraumatic stress disorder (PTSD) in Croatian war veterans: The role of socio-demographics, war experiences and subjective quality of life. *Psychiatria Danubina* 26. 3: 231–238.
- Marković, Zoran M. 2000 The nation: Victim and vengeance. In: Popov, Nebojša, ed. *The road to war in Serbia: Trauma and catharsis*. CEU Press, Budapest. 587–607.
- Mishler, Elliot G. 1986 *Research interview: Context and narrative*. Harvard University Press, Boston, MA.
- Naumović, Slobodan 1999 NetWars: Internet i agresija na Jugoslaviju. *Nova srpska politička misao* 1: 253–276.
- Nedeljković, Saša 2007 *Čast, krv i suze*. Zlatni zmaj, Beograd.
- Obradović-Wochnik, Jelena 2013 *Ethnic conflict and war crimes in the Balkans: The narratives of denial in post-conflict Serbia*. I.B. Tauris, London.
- Olick, Jeffrey – Joyce Robbins 1998 Social memory studies: From collective memory to historical sociology of mnemonic practices. *Annual Review of Sociology* 24: 105–140.
- Ong, Walter J. 1982 *Orality and literacy: The technologizing of the world*. Routledge, London.
- Robben, Antonius M. – Suarez-Orozco, Marcelo M. 2000 Interdisciplinary perspectives on violence and trauma. In Robben, Antonius M. – Suarez-Orozco, Marcelo, eds. *Cultures under siege: Collective violence and trauma*. Cambridge University Press, Cambridge. 1–42.
- Schiffrin, Deborah 1994 *Approaches to discourse*. Wiley, Oxford.
- Skultans, Vielda 1998 *The testimony of five lives: Narrative and memory in post-Soviet Latvia*. Routledge, London.

- Dragović-Soso, Jasna 2010 Conflict, memory, accountability: What does coming to terms with the past mean? In Petritsch, Wolfgang – Džihic, Vedran eds. *Conflict and memory: Bridging past and future in (South East) Europe*. Nomos, Baden-Baden. 29–46.
- Spasić, Ivana 2009 O problemu dostupnosti ‘privatnih’ sećanja, na primeru bombardovanja Srbije 1999. godine. *Treći program Radio Beograda* 3–4: 181–194.
- Stolorow, Robert D. 2011 *World, affectivity, trauma: Heidegger and post-Cartesian psychoanalysis*. Routledge, London.
- Šuber, Daniel 2006 Myth, collective trauma, and war in Serbia. *Anthropology Matters* 8. 8. https://www.anthropologymatters.com/index.php/anth_matters/article/view/74.
- Subotić, Jelena 2009 *Hijacked justice: Dealing with the past in the Balkans*. Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Szerbhorváth György 2005 *Vajdasági lakoma. Az Új Symposion történetéről*. Kalligram, Pozsony.
- Thulesius, Hans – Hakansson, Andres 1999 Screening for posttraumatic stress disorder symptoms among Bosnian refugees. *Journal of Traumatic Stress* 12. 1: 167–174.
- Vukšić-Mihaljević, Željko – Mandić, N. – Benšić, Mirta – Mihaljević, S. 2000 Posttraumatic stress disorder among Croatian veterans: A causal model. *Psychiatry and Clinical Neurosciences* 54: 625–636.
- Wodak, Ruth – de Cillia, Rudolf – Reisigl, Martin – Liebhart, Karin – Hirsch, Angelika – Mitten, Richard – Unger, J. W. 2000 *The discursive construction of national identity*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Weine, Stevan M. 1999 *When history is a nightmare: Lives and memories of ethnic cleansing in Bosnia-Herzegovina*. Rutgers University Press, New Brunswick, NJ.
- Zerubavel, Eviatar 1996 Social memories: Steps to a sociology of the past. *Qualitative Sociology* 3: 283–299.